

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2023 Vol. 3

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2023 Vol. 3

www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
 Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
 Seyhan Tanju (Turkiya)
 Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
 Benedek Peri (Vengriya)
 Vahit Turk (Turkiya)
 Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
 Eunkyung Oh (Koreya)
 Nazef Shahrani (AQSh)
 Boqijon To'xliyev
 Muhammadjon Imomnazarov
 Bilol Yujel (Turkiya)
 Qosimjon Sodiqov
 Zulxumor Xolmanova
 Mustafa O'ner (Turkiya)
 Nurboy Jabborov
 G'aybulla Boboyorov
 Kimura Satoru (Yaponiya)
 Imran Ay (Turkiya)
 Aftondil Erkinov
 Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
 Rashid Zohidov
 Otabek Jo'raboyev
 Bulent Bayram (Turkiya)
 Qo'ldosh Pardayev
 Nodirbek Jo'raqo'ziyev
 Oysara Madaliyeva
 Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Jaloliddin Jo'rayev**

Som Mirzo Safaviyning "Tuhfayi Somiy" tazkirasida haqida 4

Zebiniso Xurramova

Mirzo Umrboqiy hayot yo'li va adabiy merosi xususida 21

Akrom Malikov

Navoiyshunoslik kontekstida matn tadqiqi ("G'aroyib us-sig'ar" devoni misolida) 33

ADABIYOTSHUNOSLIK**Dilnavoz Yusupova**

Turkiy adabiyotda arba'innavislik an'anasi: Alisher Navoiy va Muslihiddin Mustafo Axtariy "Arba'in"lari misolida 66

Muhsin Macit

Ali Şir Nevâyî'nin Mecmualarda Bulunan Gazelleri Üzerine 78

Fayzulla Iskandarov

Na'tning tarixiy-adabiy ildizlari va taraqqiyoti 89

LINGVISTIKA**Mushtariy Xolmuradova**

"Qutadg'u bilig" dagi baho munosabatini ifodalovchi leksemalar 107

Mavluda Sharipova

Navoiy asarlaridagi literonimlar lingvopoetikasi 122

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOLOGY****Jaloliddin Juraev**

About "Tuhfai Somi" Tazkira by Som Mirza Safavi 4

Zebiniso Khurramova

About Mirza Umerbaqi's way of life and eternal legacy 21

Akrom Malikov

Text research in the context of Navoi study (In the example of the deewan "Gharoib al-sighar") 33

LITERATURE**Dilnavoz Yusupova**

Tradition of Writing Arbain in Turkish Literature: on the Example of "Arbain" by Alisher Navoi and Muslikhiddin Mustafa Akhtari 66

Muhsin Macit

On Ali Şir Nevâyî's Ghazals Found in Magazines 78

Fayzulla Iskandarov

Historical-Literary Roots and Development of Naat 89

LINGUISTICS**Mushtariy Kholmuradova**

Lexemas Representing relationship in "Kutadgu bilig" 107

Mavluda Sharipova

Linguistics of literary names in Navoi's works 122

ADABIYOTSHUNOSLIK
LITERATURE**Turkiy adabiyotda arba'innavislik an'anasi:
Alisher Navoiy va Muslihiddin Mustafo Axtariy
"Arba'in"lari misolida**Dilnavoz Yusupova ¹**Abstrakt**

Mazkur maqolada Sharq musulmon adabiyotidagi arba'innavislik an'anasi haqida so'z boradi. Turkiy adabiyotda Alisher Navoiydan boshlangan bu an'ana ozarbayjon adabiyotida Muhammad Fuzuliyning "Qirq hadis" asari bilan davom etdi. XVI asrda usmonli turk adabiyotida Muslihiddin Mustafo Axtariy ham bu an'anaga munosabat bildirib, o'zining "Qirq hadis kitobi" asarini yaratdi. Maqolada Axtariyning ushbu asari Alisher Navoiyning "Arba'in"i bilan qiyoslangan va har ikki asardagi umumiy va farqli jihatlar tadqiq etilgan. Agar Navoiy hadislarining badiiy talqini uchun *qit'a* she'riy shaklidan foydalangan bo'lsa, Axtariy to'rtliklari o'zaro qofiyalanuvchi *masnaviy* shaklida bitilgan. Navoiy hadislar ifodasi uchun xafif bahrini tanlagan, Axtariy to'rtliklarida esa turkiy til imkoniyatlarini o'zida yengil ifoda etuvchi ramal bahri qo'llanilgan. Shuningdek, maqola muallifi Alisher Navoiy va Muslihiddin Mustafo Axtariy asarlaridagi o'n sakkizta hadisning mazmun jihatdan umumiy ekanligini aniqlagan.

Kalit so'zlar: *arba'innavislik, an'ana, hadis, roviy, qit'a, masnaviy, xafif, ramal.*

Kirish

Arba'innavislik Sharq musulmon adabiyotida keng tarqalgan adabiy an'analardan biri bo'lib, tanlab olingan qirqta hadis asosida asar yaratishni anglatadi. Dastavval arabiyzabon adabiyotda paydo bo'lgan bu an'ana asrlar osha fors va turkiy xalqlar adabiyotida ham keng tarqaldi. Olimlarning ma'lumot berishicha, ilk "Arba'in"ning muallifi Abdulloh ibn Muborak Marvaziydir (736–797). Uning asari

¹ Yusupova Dilnavoz Rahmonovna – filologiya fanlari doktori, professor; Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: mumtoza_dil@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9955-0891

Iqtibos uchun: Yusupova, D. R. 2023. "Turkiy adabiyotda arba'innavislik an'anasi: Alisher Navoiy va Muslihiddin Mustafo Axtariy "Arba'in"lari misolida". *Oltin bitiglar* 3: 66–77.

garchi o'sha davr an'analari ko'ra arab tilida yaratilgan bo'lsa-da, Abdullohning otasi aslida Xorazm turkiylaridan Muborak ibn Vozih bo'lgan va Abdulloh Muborak hozirgi Turkmanistonning Marv shahrida tavallud topgan. U butun umrini haj, mujohada, ilm va ibodatga baxshida etib, so'fiylik, fiqh, hadisshunoslik, tarix, filologiya va tafsirga oid asarlar yozgan. O'z davrida "ulamoyi shahanshohiy" degan faxriy unvonga sazovor bo'lgan. Abdulloh Muborakning arba'innavislik an'anasiga asos solganini hisobga olib, arba'in janrini turkiy hodisa deb aytish mumkin.

Abdulloh ibn Muborak Marvaziy Payg'ambarimiz hadislarini orasidan qirqta hadisni saylab olib, hadislarining nasriy adabiy talqinini yaratgan. Undan keyin Ahmad ibn Nishopuriy, Aslam Tusiy va Muayyad Qurayshiy bu an'anani davom ettirganlar [Камолов 2012, 13 – 14; Пулатова 2021, 21].

Olimlarning yakdillik bilan e'tirof etishlaricha, Payg'ambarimiz hadislaridan 40 tasini tanlab olib, uning badiiy talqinini yaratish an'anasi zahirida quyidagi hadis yotadi: "Ummatimdan kimki din amri bilan qirq hadisni yod olsa, oxirat kunida men unga shafloatchi bo'laman, Alloh uni allomalar va faqihlar jamoasiga qo'shadi" [Камолов 2012, 11; Жўшон 2012, 37; Пулатова 2021, 21; Абдулмажид 2014, 58].

Arba'innavislik tarixi

XI asrdan boshlab bu an'ana forsiy zabon xalqlar orasida ham keng yoyildi. Forsiy tildagi ilk arba'in Abdulloh Ansoriy (vaf. 1088) qalamiga mansub. Abu Hafs Nasafiy (1068–142), Ibrohim ibn Hasan Rabi' (vaf. 1334), Muhammad ibn Husayn ibn Ahmad Xalifa Nishopuriy, Shayx Alouddavla Simnoniy (1272-1336), Sa'duddin Taftazoniy (1313-1389) va boshqalar bu an'ananing munosib davomchilaridir.

Turkiy adabiyotda arba'innavislik an'anasi asosida yaratilgan eng qadimiy asarlardan biri bu Mahmud ibn Saroyining "Nahjul farodis" asaridir. Asar hijriy 761 (milodiy 1360) yili yozilgan va to'rt bob, har bir bobning tarkibiy qismi sanalgan o'nta fasldan – jami qirq fasldan iborat. Bu asar qirq hadis (chihil hadis)ni sharhlagan va har bir hadisga oid hikoyatlar bilan bezalgan asar bo'lgani bois uni shartli ravishda ilk turkiy arba'in deb atash mumkin.

Kuzatilganidek, dastlabki arba'inlar nasriy yo'lda yaratilgan bo'lsa, keyinchalik she'riy usulda yaratilgan arba'inlar ham vujudga kela boshladi. She'riy arba'inlar orasida Abdurahmon Jomiyning "Chihil hadis" asari alohida o'rin egallaydi. Jomiy asari 1481-yili

yaratilgan bo'lib, axloqiy-ta'limiy yo'nalishdagi hadislar to'plamidan iborat. Asar nasriy muqaddima, hadislarining arab tilidagi varianti va ularning forsiy tildagi she'riy talqinini o'z ichiga oladi. Hadislarning aksariyati sahih va mashhur hadislar bo'lib, ularning 9 tasi Imom Buxoriyning "Sahihi Buxoriy", 11 tasi Quzoiyning "Musnad ush-shihob", qolganlari Imom Muslimning "Sahih", Imom Termiziyning "Sunani Termiziy", shuningdek, Imom Dorimiy, Abu Dovud, Nasoiy, Ibn Moja, Bayhaqiy, Suyutiy, Tabaroniy, Daylamiy kabi mashhur muhaddislarning hadislar to'plamidan olingan [Камолов 2012, 20; Арбаџин 2016, 69].

Alisher Navoiyning "Arba'in" asari

Abdurahmon Jomiy asarining turkiy tildagi ilk tarjimasini Alisher Navoiy tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, Navoiy "Xamsat ul-mutahayyirin" asarida shunday yozadi: "Ul vaqtdakim, alar (Abdurahmon Jomiy – D.Y.) "Arba'in hadis"ni forsiy nazm bila tarjima qilib erdilar va ma'hud odat bila borcha as'hobdin burunroq faqirg'a iltifot qilib, musavvadasin berdilar. Chun mutolaasig'a mashg'ul bo'ldum, alfozidin xaloyiqi nomutanohi azhori va maonisidin haqoyiqi ilohiy anvori zohir bo'la kirishti. Hamul "Arba'in" g'a turkicha til bila tarjima orzusi ko'ngulg'a tushti. Alardin ruxsat sharafig'a musharraf bo'lg'ondin so'ngra hamul kun ul samin javohir nazm silkig'a kirdi va ul gavharlar alarning qulog'ig'a yetti. Shafqat va marhamat yuzidin duoyi xayr bila tahsinlar qildilar.." [Алишер Навоий 1999, 55].

Alisher Navoiy qalamiga mansub "Arba'in" yoki "Chihil hadis" ("Qirq hadis") asari inson axloq-odobiga doir 40 hadisning she'riy tarjimasini bo'lib, Jomiy asari bilan bir davrda, ya'ni 1481-yili yozilgan. Asar an'anaviy hamd va na't bilan boshlanadi. Muqaddima – "Sababi ta'lifi manzuma" da Navoiy ustozini Abdurahmon Jomiy sahih hadislardan 40 tasini tanlab olib, forsiy tilda "Arba'in" yaratganini, lekin turkiy kitobxon bu chashmadan bebahra ekanligini aytib, Jomiyning ruxsati bilan shu 40 hadisni turkiy tilga tarjima qilganligini yozadi:

Forsiydonlar aylabon idrok,

Oriy erdi bu naf'din atrok.

Istadimki, bu xalq ham bori

Bo'lmag'aylar bu naf'din oriy.

Men demakni chu muddao aylab,

Ul ijozat berib, duo aylab [Навоий 2000, 261].

Shuningdek, Navoiy Jomiy o'z asarini hijriy 886 (milodiy

1481)-yili yozganini, u ham tez orada ustozidan ijozat olib, asarni bir-ikki kun ichida tamomlaganini aytadi:

*Bir-iki kunki ehtimom ettim,
Ko'z tutardin burun tamom ettim.*

Asarning umumiy hajmi – 108 bayt. E'tiborli jihati, kirish (hamd va na't) va yakuniy qismlar bir xil – 5 baytdan iborat.

Asosiy qismda keltirilgan she'rlar shakl jihatidan qit'a singari bo'lib, bunda faqat juft misralar qofiyalangan va toq misralar ochiq qoldirilgan:

*Tengridin rahm agar tama' qilsang,
Avval o'lmoq keraksen elga rahim.
Har kishikim ulusqa rahm etmas,
Anga rahm aylamas rahimi karim.*

"Arba'in"dagi qit'alar xafif bahrining *xafifi musaddasi maxbuni mahzuf* yoki *maqtu'* (afoyili va taqti'yi: foilotun mafoilon failun yoki fa'lun, – V – – / V – V – / VV – yoki – –) vaznida bitilgan [Юсупова 2016, 223 – 224].

Alisher Navoiydan so'ng turkiy tilda arba'innavislik an'anasi ozarbayjon shoiri Muhammad Fuzuliy (1498–1556) tomonidan davom ettirildi. Fuzuliy asarining yozilgan yili noma'lum. Fuzuliy "Arba'in"i Jomiy asari singari nasriy muqaddima, asosiy qism – arab tilidagi hadis va uning she'riy talqini hamda xotimadan iborat. Shoir muqaddimada forsiy salafi Abdurahmon Jomiyning nomini alohida tilga oladi: "Bu qirq hadis mo'tabardir, balki, qirq dona gavhardirki, ustoz kiromiy Abdurahmon Jomiy intixob etib, fors-tojikiy tarjima etmish... Umumiy fayz uchun tarjimayi turkiy olinur". Ozarbayjon shoiri negadir bu o'rinda Alisher Navoiyning asarini eslab o'tmaydi. Vaholanki, Fuzuliy "Arba'in"idagi hadislar Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy asarlaridagi hadislar bilan bir xil bo'lib, hadislarining badiiy talqini uchun tanlangan nazmiy shakl – qit'a hamda she'riy vazn (xafif bahri) ham saqlab qolingan.

Muslihiddin Mustafu Axtariy va uning "Qirq hadis" kitobi

Turkiy tilda arba'innavislik an'anasini davom ettirgan yana bir ijodkor Turkiyada yashab faoliyat yuritgan usmonli turk shoiri Axtariydir. Axtariyning "Qirq hadis kitobi" asari haqida ilk marta fanga ma'lum qilgan olim Mahmud As'ad Jo'shon bo'lib, uning "Qirq hadis an'anasi" maqolasi o'zbek va turk tillarida e'lon qilingan [Жўшон 2012, 37-51; Coşan 2017, 59-76]. Olim maqolaga Axtariy asarining matnini ham ilova qilib, uning joriy alifbodagi varianti

va turkcha tabdilini keltirgan. Ushbu maqola va asar matni orqali turk va o'zbek kitobxonlari usmonli turk shoirining "Arba'in"i bilan tanishish imkoniga ega bo'ldi¹.

Mahmud As'ad Jo'shonning taxminiga ko'ra, Axtariyning asl ismi Muslihiddin Mustafo ibn Shamsiddin Muhammad bo'lib, 1561-yilda vafot etgan. U "Axtariy lug'ati" va bir qancha she'rlarning muallifi hamdir. Ijodkorning tarjimai holi haqidagi ma'lumotlar hozircha fanga ma'lum emas.

Turk olimining xabar berishicha, "Qirq hadis"ning fanga bugunga qadar ikkita nusxasi ma'lum. Ulardan birinchisi Myunxen-Bavariya Davlat kutubxonasida, ikkinchisi Ko'nya shahrida Mavlono Jaloliddin Rumiy muzeyida saqlanadi. Mahmud As'ad Jo'shon foydalangan nusxa Myunxen-Bavariya Davlat kutubxonasida saqlanayotgan "Majmuat ur-rasoil" nomli asar qo'lyozmasi tarkibida – 148b–155a sahifalarda uchraydi [Жўшон 2012, 38].

"Qirq hadis" kitobi 36 baytdan iborat she'riy muqaddima bilan boshlanadi. Muqaddima masnaviy usulida qofiyalangan. Shoir "Dar sababi nazmi in ahodisi nabaviy (s.a.v)" deb sarlavhalangan bo'limda ushbu kitobni yozish sababiga to'xtalar ekan, yuqorida keltirganimiz hadisni eslab o'tadi:

*Ümmetimden, dedi, her kim cehd eder,
Kırk hadîsim okuyub ezber eder
Hak ânı, 'âlim deyü defter ede
Zühd ü takvâ ehline mihter ede.
Haşr edib ashâb-ı 'ilm ile Hüdâ
Eyleye cennât-ı Firdevs'i atâ.*

Axtariy "bu hadisni eshitganimdan so'ng menda hadislarini badiiy talqin qilish havasi uyg'ondi va forsiy tilda yozilgan "Arba'in"ni turkiy tilda bayon qilishga kirishdim" deb yozadi. Afsus, muqaddimada bu qaysi forsiy ijodkorning "Arba'in"i ekanligi aytib o'tilmagan. "Qirq hadis" kitobining asosiy qismi Payg'ambar hadislarining to'rtlik shaklidagi badiiy talqinidan iborat. Muallif avval har bir hadisning arab tilidagi asl matnini berib, so'ngra ushbu hadisning o'zi tomonidan amalga oshirilgan nazmiy variantini – turk tilidagi to'rtlikni keltiradi. Asosiy qism "Sizlardan birortangiz o'ziga ravo ko'rgan narsani musulmon birodariga ham ravo ko'rmaguncha chin mo'min bo'lolmaydi" degan mashhur hadisning badiiy talqini bilan boshlanadi:

¹ Biz ushbu maqolaning turk tilidagi variantini topishda ko'maklashgani uchun turk olimi Dr. Kemal Yavuz Atamanga o'z minnatdorchiligimizni bildiramiz.

*Der hadîsinde o Fahr-i Enbiyâ
Mü'min adı olmaz ol şahsa revâ
Tâ ki kendi nefsi sandığını,
Sanmayınca halka dahi, ol ânı.*

Agar diqqat qaratilsa, Abdurahmon Jomiy, undan so'ng Alisher Navoiyning "Arba'in" asarlari ham aynan shu hadis bilan boshlanganini kuzatish mumkin. Alisher Navoiyda ushbu hadis quyidagicha talqin qilinadi:

*Mo'min ermastur, ulki iymondin
Ro'zgorida yuz safo ko'rgay,
Toki qardoshiga ravo ko'rmas
Har nekim o'ziga ravo ko'rgay.*

Navoiy va Axtariy arba'inlari

Alisher Navoiyning "Arba'in" asaridagi hadislarni Axtariyning "Qirq hadis" kitobidagi hadislar bilan qiyoslaganimizda, ulardagi 18 hadis umumiy ekanligi ma'lum bo'ldi. Quyida ushbu hadislarni jadval asosida keltiramiz¹:

T.r.	Hadisning umumiy mazmuni va roviysi	Alisher Navoiy asaridagi talqini	Axtariy talqini
1.	Sizlardan hech biringiz o'ziga ravo ko'rgan narsani birodariga ravo ko'rmaguncha, chin mo'min bo'lolmaydi (Anas ibn Molik r.a.)	Mo'min ermastur, ulki iymondin Ro'zgorida yuz safo ko'rgay, Toki qardoshig'a ravo ko'rmas – Har nekim o'ziga ravo ko'rgay.	Der hadîsinde o Fahr-i Enbiyâ Mü'min adı olmaz ol şahsa revâ Tâ ki kendi nefsi sandığını, Sanmayınca halka dahi, ol ânı.
2.	Qo'lidan va tilidan musulmonlarga ozor yetmaydigan kishigina haqiqiy musulmondur. (Abdulloh ibn Amr r.a.)	Kim musulmonlig' aylasa da'vo Chin emas gar fido qilur jonlar. Ul musulmondururki, solimdur Tili-yu ilgidin musulmonlar.	Müslüman ol kimsedir kim, müslimûn Kavl ü fi'linden olalar sâlimûn. Hem elinden hem dilinden ey kişi Olmaya rencide andan bir kişi.

¹ Hadislarning roviylarini keltirishda Hasaxon Yahyo Abdulmajid va Husaynixon Yahyo Abdulmajid nashrga tayyorlagan "Arba'in" izohlaridan foydalanildi.

3.	Mo'min kishida ikki xislat jam' bo'lmaydi: baxillik va yomon xulqlilik. Abu Sa'id Xudriy (r.a.)	Mo'min ersang qilib durungni nisor, El bila ravshan o'l nechukkim sham'. Negakim, Tengri hech mo'minda, Buxl-u badxo'ylug'ni qilmadi jam'.	Ey kishi, musulimde bulmaz ictimâ, Mü'min olan andan eder imtinâ. Birisi buhl u biridir hulk-ı bed Mü'min isen bunları sen eyle red.
4.	Doim tahoratli yurgin, tahorat - tozalik rizq-u ro'zingni oshiradi. (Xolid ibn Valid r.a.)	Gar hamisha tahorating bo'lsa, Orig'ay foqa chirki ul suvdin. Tohir o'l istasang fuzun ro'ziy, Xosir ulkim yitardi bul suvdin.	Diler isen ola rızkın bî- şumâr Ol tehâret üzre dâim üstüvâr, Bî-tehâret olma, rızkın kem eder Fakr u fâka bendini muhkem eder.
5.	Tonggi uyqu rizqni qisqartiradi. (Usmon r.a.)	Subh uyqusin ulki aylar tark Rizq-u ro'zin o'ziga to'sh ko'rgay. Ulki g'aflatdin etti navmi sabuh, Bu sharafni magarki tush ko'rgay.	Diler isen arta rızk u devletün Her seher gözden gidergil gafletün. Subh-hîz ol kim bulasin tâ felâh Kim âna mâni' olur nevm-i sabâh.
6.	Odamlarga rahmli bo'lmagan kishiga Ollohning ham rahmi kelmaydi (Jarir r.a.)	Tengridin rahm agar tama' qilsang, Avval o'lmoq keraksen elga rahim. Har kishikim ulusqa rahm etmas, Anga rahm aylamas Rahim-u karim.	Her ki halka ehl-i şefkât olmaya Hâlikin, kendüye müşfik bulmaya Ol ki nâsa rahm edüb şefkat eder Hak, günâhın avf edüb rahmet eder.
7.	Insonlarning yaxshisi - insonlarga foydasi tegadiganidir (Jobir r.a.)	Xalq aro yaxshiroq, deding, kimdur? Eshitib, ayla shubha raf' andin, Yaxshiroq bil ani ulus arokim, Ko'prak o'lg'ay ulusqa naf' andin.	Bihterîn ol kimsedür ey müstemi Halk-ı âlem ola andan müntefi Hayrı gâlib ola şerri terk ede Dilde bu hoş sîreti ol berk ede.
8.	Minnat - saxiylik ofatidir (Ali r.a.)	Har kishiga rioyate qilsang, Minnat o'tkarmagil gumoningg'a. Negakim ul kishiga ofat erur, Yukla minnat va lek joningg'a.	Ger tasadduk eyleyüb etsen minen Cümle mahveyley sevâbın zü'l-minen Kılma, ihsân eylesen, menn ü ezâ Yuyma âni kim kabul ede Hudâ

9.	O'lim – bu ayni pand-u nasihatdur. (Ammor ibn Yosir r.a.)	Voizing bas ato-ano o'lumi, Kim alarcha erur sanga nosih?! Voize kimki aytur-u qilmas, Erur ul voizing munga rojih.	Nush u pend ister isen, merd-i Hüdâ! Vâ'iz u nâsih, ölüm yeter sana Çün ecelden kimseye yokdur güzer Âkil isen eyle isyândan hazer.
10.	Bir-biringizga hadyalar berib, do'stlashinglar (Abu Hurayra r.a.)	Do'stlashinglar hadiyalar berishib, Bahra topqon xirad atiyasidin. Xud jahonda atiyayae bormu, Yaxshiroq do'stliq hadiyasidin.	Ver hedâyâ kim kamu halk-ı cihân Cân ile muhibbün ola her zamân Ihtiyâr eyler seni, bî-ihitiyâr Her kime kilsan atâ, ey şehriyâr.
11.	Haqiqiy boylik – bu odamlar qo'lidagi narsalardan noumid bo'lish, tama' qilmaslikdur. (Abdulloh ibn Mas'ud r.a.)	Boylig' istar esang el ilgidin Har na ko'rsang boridin o'l navmid, Bul g'ino, baski, xalqdin kechibon Tutsang ummid Haqdin-o'q jovid.	Ger ganî olmak dilersen ey amû Kes ümidün, kimseden etme umû Kes recâyı, nâsa etme dest dirâz Tâ olasin halk içinde ser-firâz.
12.	Jannat onalaringiz oyog'i ostidadur (Anas ibn Molik r.a.)	Onalarning oyog'i ostidadur Ravzayi jannat-u jinon bog'i. Ravza bog'i visoli istar esang, Bo'l anoning oyog'i tufrog'i.	Vâliden olsa, hakin gey gözle sen, Tâ olasin yarın anda flen, esen. Yüzünüsürayağına, hâkiol Tâ bulasin cennet-i Firdevs'e yol.
13.	Yaxshilikni chehlari ochiq odamlardan kutinglar (Oysha r.a.)	Eyki, har ishta hojating bo'lsa, Yaxshi yuzlukdin ista baxshoyish. Toki baxshoyishidin avvalroq Ko'rmagidin yetushgay osoyish.	Her ki şekli hûb ola, hulku hasen Hâcetin arz et âna, kem etme sen Bed-likâya, key sakın ey ser-firâz Hâcetin arz eyleyüb, keşf etme râz
14.	Qanoat – tunganmas boylikdir. (Jobir r.a.)	Hirsdin kechgil, ul g'amedurkim, Hadd-u g'oyat anga emas paydo. Tut qanoatkim, ul erur mole Ki, nihoyat anga emas paydo.	Ser-firâz olmak dilersen ser-firâz Kâni ol, gel, varını terk eyle az Her ki bulmuşdur kanâat gencini Çekmeyiserdir o dünyâ rencini.

15.	Boylik mol-u dunyoning ko'pligi bilan emas, balki nafsning to'qligi bilan o'lchanadi. (Abu Hurayra r.a.)	Boy emas ulki, mol kasratidin Ko'rmagay foqa-u talab ranjin. Oni bilkim, Xudoy bermish anga Nafsi matlubi tarkining ganjin.	Gel ğınây-ı dîl dile ey dîl-nüvâz Tâ olasin âlem içre bî-niyâz Her ki malı çoğ ola, kalbi fakîr Olmaya ma'nâda ol erden hakîr.
16.	O'z aybini bilib, boshqalar aybini qidirmaydigan odam xo'b yaxshi odamdur (Anas r.a.)	Ey xusho ulki, ayb ko'rmamak ila Yuz hunarvar marotibin topqay. Ya'ni o'z aybi pardasi ko'ziga O'zga el aybi chehrasin yopqay.	Kıl tefahhus kendi aybun ey püser Kimse aybına nazar kılma nazar. Aybı çok olsa kişinin bî-gümân Aybını gözler olur halkun hemân.
17.	Hamma balo – tildandur (Anas ibn Molik r.a.)	Dedi: "Ko'p so'zlagan xato ko'p etar", Ulki derlar ani valiyulloh. Har balokim yetar – erur so'zdin, Buyla hukm ayladi Nabiyyulloh.	Her ne kim erse kişiye, hayr u şer Ekserine dil ânun illet düşer. Söylemekden erişür derd ü belâ Söylemekdür mûcib-i cevri ü cefâ
18.	Kurashda g'olib chiqqan pahlavon emas, balki g'azabi kelganda, o'zini bosib olgan odam pahlavondir (Abu Hurayra r.a.)	Emas ul pahlavonki o'z qadrin Bosh uza eltibon nigun qilg'ay. Pahlavon oni bilki, yetsa g'azab Nafsi ammorani zabun qilg'ay.	Pehlivânlık ol değüldür ceng ede Âlemi halkın güzine teng ede. Pehlivân oldur dedi, ol Nûr-i Râb Nefsine ğâlib ola inde'l-ğazâb

Demak, ko'rinadiki, Axtariy o'z asarida tanlab olgan hadislarining deyarli teng yarmi Jomiy va Navoiy "Arba'in" idagi hadislar bilan ayni mazmunda ekan. Bundan Axtariy Navoiy yoki Jomiyning hadislar to'plamidan xabardor bo'lgan deb xulosa chiqarish qiyin albatta. Qolaversa, Axtariy o'z to'rtliklari uchun tanlagan qofiya tizimi va vazn ham Navoiy to'rtliklaridan farq qiladi. Agar Jomiy va Navoiy hadislarining badiiy talqini uchun *qit'a* she'riy janridan foydalangan bo'lsalar, Axtariy to'rtliklari o'zaro qofiyalanuvchi *masnaviy* shaklida bitilgan. Navoiy hadislar ifodasi uchun xafif bahrini tanlagan, Axtariy to'rtliklarida esa turkiy til imkoniyatlarini o'zida yengil ifoda etuvchi ramal bahri qo'llanilgan. Navoiy va Axtariy asarlarida tanlab olingan o'xshash hadislarining

sabablaridan biri sifatida mazkur hadislarning asosiy qismi XV asr muhiti uchun ma'lum va mashhur bo'lib, jonli muloqotda maqol va hikmatli so'zlardek tez-tez takrorlanib turganligini keltirish mumkin. Qolaversa, ushbu umumiy hadislarning barchasi sahih hadislar bo'lib, mo'tabar manbalarda keltirilgan.

Axtariyning "Qirq hadis" kitobida ayrim nosahih yoki *mavzu'* – to'qima hadislar ham uchraydi. Xususan, asarda 16-raqam ostida kelgan to'rtlik uchun quyidagi hadis asos qilib olingan: "Hatto sehr bo'lsa ham ilm o'rganinglar". Axtariy buni quyidagicha talqin qiladi:

*Her ne dürlü ilm ola âlemde pes
Öğrenib bilmekliğe eyle heves
Sihr u efsûn olsun öğren ey peder
Lâkin ânı işlemekden kul hazer.*

Ma'lumki, sehr islom dinida harom qilingan, shu jihatdan mazkur hadis to'qimadek tasavvur uyg'otadi, qolaversa, biz manbalarimiz doirasida ushbu hadisning manbasini hozircha uchratmadik. Shuningdek, "Ikki toifa insonlar maqbuldirlar: 1) olimlar; 2) ilm o'rganganlar; qolganlar esa ahmoqlar toifasiga mansubdir" mazmunidagi hadis ham mo'tabar manbalarda uchramadi (17-raqamli hadis). Shu kabi fikrlarni 19-, 28- va boshqa raqam ostida kelgan hadislar haqida ham aytish mumkin¹.

Xulosa

Muslihiddin Mustafo ibn Shamsiddin Muhammad Axtariyning "Qirq hadis" asari turkiy arba'innavislik tarixida o'ziga xos o'ringa ega va u hadislarning usmonli turk tilidagi badiiy talqini ekanligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Payg'ambarimiz hadislarini aniq va tushunarli tilda ommaga yetkazish hamda go'zal axloq namunalari targ'ib qilingan hadislarning ta'sir kuchidan foydalanib, turkiy kitobxonlarni insoniylikka da'vat etishda mazkur asarning roli katta. Mahmud As'ad Jo'shon hazratlarining say'-harakatlari tufayli turkiy kitobxonga ma'lum qilingan ushbu asarni chuqur o'rganish, adabiyotshunoslik va islom tarixi nuqtayi nazaridan tadqiq qilish, asardagi hadislarning asl manbasini aniqlash olimlarimiz oldida turgan galdagi muhim vazifalardandir.

¹Axtariy asaridagi hadislarning manbalarini topishda ko'maklashgani uchun Imom Buxoriy nomli Toshkent islom instituti katta o'qituvchisi Toshpulatov Abdirasul va Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti Akrom Malikovga o'z minnatdorchiligimizni bildiramiz.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. 2000. *Арбаъин*. МАТ. 20 жилдлик, 16-жилд. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 1999. *Хамсат ул-мутаҳаййирин*. МАТ. 20 жилдлик, 15-жилд. Тошкент: Фан.
- Абдулмажид Ҳасанхон Яҳё, Абдулмажид Ҳусайнхон Яҳё. 2014. *Навоийдан чу топқайлар навое*. Тошкент: Nilol-Nashr.
- Арбаъин. 2016. *Алишер Навоий қомусий луғати*. Икки жилдлик, 1-жилд. Тошкент: Шарқ НМК.
- Жўшон, М.А. 2012. *“Қирқҳадис” анъанаси*. Буюклар тухфаси (таржимон А.Ҳайитов). Тошкент: Muharrir.
- Камолов, Ф. 2012. *«Чихил хадис» Абдуррахмана Джамии ва традиция написание сорока хадисов в персидско-таджикской литературе (до XV века)*: Автореф. дисс... канд. филол.н. Худжанд.
- Наджафов, А. 2003. *Подарок к сороколетию* (Опыт исследования поэтического толкования хадисов Джамии и Навои). Звезда Востока, №2.
- Coşan, M.Esad. *Akademik makaleler*. 2017. İstanbul: Server Yayınları.
- Пўлатова, М. 2021. *Шарқ мумтоз адабиётида “Арбаъин” ёзиш анъаналари*. Тошкент: Donishmand ziyosi.
- Rustamov, A. 1991. *Alisher Navoiy. Arba'in*. Sharh va izohlar. Toshkent: Meros.
- Юсупова, Д. 2013. *Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи*. Тошкент: Akademnashr.
- Юсупова, Д. 2016. *Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (Алишер Навоий даври)*. Тошкент: Tamaddun.

Tradition of Writing Arbain in Turkish Literature: on the Example of “Arbain” by Alisher Navoi and Muslikhiddin Mustafa Akhtari

Dilnavoz Yusupova¹

Abstract

This article talks about the tradition of hadith writing in Eastern Muslim literature. This tradition, which began in Turkish literature

¹ Dilnavoz R. Yusupova – doctor of philology, professor, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-pochta: mumtoza_dil@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9955-0891

For citation: Yusupova, D.R. 2023. “Tradition of Writing Arbain in Turkish Literature: on the Example of “Arbain” by Alisher Navoi and Muslikhiddin Mustafa Akhtari”. *Golden scripts* 3: 66 – 77.

with Alisher Navoi, continued in Azerbaijani literature with the work of Muhammad Fuzuli "Forty Hadiths". In the 16th century, Muslihiddin Mustafa Akhtari also responded to this tradition in Ottoman-Turkish literature and created his work "The Book of Forty Hadiths". The article compares this work of Akhtari with "Arbain" by Alisher Navoi and explores the common and different aspects of both works. If Navoi used the poetic form of *kitaa* for the artistic interpretation of hadiths, then Akhtari's quatrains were written in the form of mutually rhyming *mesnevi*. Navoi chose the *hafif* meter to express hadiths, and in Akhtari's quatrains the *ramal* meter was used, expressing the capabilities of the Turkish language in a simplified form. The author of the article also finds out that eighteen hadiths in the works of Alisher Navoi and Muslihiddin Mustafa Akhtari are common in content.

Key words: *Hadith, tradition, narrator, kitaa, mesnevi, hafif, ramal.*

References

- Alisher Navoiy. 2000. *Arba'in*. MAT. 20 jildlik, 16-jild. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 1999. *Xamsat ul-mutahayyirin*. MAT. 20 jildlik, 15-jild. Toshkent: Fan.
- Abdumajid Hasanson Yahyo, Abdumajid Husayxon Yahyo. 2014. *Navoiydan chu topqaylar navoe*. Toshkent: Hilol-Nashr.
- Arba'in. 2016. *Alisher Navoiy qomusiy lug'ati*. Ikki jildlik, 1-jild. Toshkent: Sharq NMK.
- Jo'shon, M.A. 2012. *"Qirq hadis" an'anasi*. Buyuklar tuhfası (tarjimon A.Hayitov). Toshkent: Muharrir.
- Kamolov, F. 2012. «Chixil xadis» *Abdurraxmana Djami i traditsiya napisaniya soroka xadisov v persidsko-tadjikskoy literature (do XV veka)*: Avtoref. diss... kand. filol.n. Xudjand.
- Nadjafov, A. 2003. *Podarok k sorokoletiyu* (Опыт issledovaniya poeticheskogo tolkovaniya xadisov Djami i Navoi). Zvezda Vostoka, 2.
- Coşan, M.Esad. *Akademik makaleler*. 2017. İstanbul: Server Yayınları.
- Po'latova, M. 2021. *Sharq mumtoz adabiyotida "Arba'in" yozish an'analari*. Toshkent: Donishmand ziyosi.
- Yusupova, D. 2013. *O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi*. Toshkent: Akademnashr.
- Yusupova, D. 2016. *O'zbek mumtoz va milliy uyg'onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri)*. Toshkent: Tamaddun.